

IN MEMORIAM:

БОЛНИЦАТА КАТО СОЦИАЛНА МАТРИЦА

(разсъждения върху едно наблюдение с „принудително“ участие)

Владимир Дулов*

I част

Щях да бъда щастлив, ако не беше ми се представяла подобна изследователска възможност, но след като вече тези наблюдения са факт, ще ги споделя. Веднага искам да подчертая, че не става дума за оценка на ефективността на медицинската система, нито пък за работата на медицинския персонал. Хората, които наблюдавах, в по-голямата си част даваха всичко от себе си, те спасиха живота ми и им дължа огромна благодарност. Повечето от тях са перфектни професионалисти и вършат съвестно работата си, а съм убеден, че в други условия те биха били еталон за компетентност, ефективност и отношение към пациентите.

Става дума обаче за **структурата на действието**, социалната матрица, формираща се както на надличностно, така и на субличностно (колективно-безсъзнателно) равнище и независима от индивидуалните особености и съзнателните намерения на агентите на социално действие. Тази матрица обуславя топографията на социалното пространство, очертава диапазона на свобода на субективните действия и ограниченията пред тях, разкрива хоризонта на мисленето и поведението.

Разбира се, не говорим за никакви причинни зависимости – аналогично на останалите сфери на социален живот, здравеопазването просто актуализира общите черти на социума, макар и в един много конкретен и интимен план, същностен за човешкото социално битие. Това наблюдение по-скоро може да разкрие специфичният механизъм за проява на социалната структура в едно пространство, което има жизнено важно значение за всекидневния човек. И въпреки че не можем да му припишем каузална детерминация, пространството на болницата представлява същностен фактор, чрез който социалната структура се утвърждава в най-дълбоките слоеве на човешкото поведение .

Здравето, особено в неговата екстремална интерпретация – границата между живота и смъртта, кореспондира непосредствено със системата от значими за човека и обществото ценности, като засяга нейното ядро и придобива онтологична значимост на ръба на физическото съществуване. В този план въпросът за качеството на човешкото съществуване се превръща придобива конкретност, защото се сблъсква непосредствено с неговото отрицание и задава директна връзка между обществените реалности и самата човешка природа. Това е така поради обстоятелството, че става дума за пространство, в което човекът се бори за живота си не в естествено природно обкръжение, а тази борба се осъществява с посредничеството на социални сили като институционално, междугрупово и междуличностно взаимодействие. В този план боледуването и лечението стават феномени не толкова на естествени биологични процеси, а на релацията човек-общество и поради това оздравяването, оцеляването или смъртта вече се превръщат в социален феномен.

Така качеството на човешкото съществуване вече се проявява не като предмет на публично говорене, официозна култура или политически дискурс, а в контекста на най-значимите компоненти на човешкото битие: хоризонтът на живота и смъртта, преживяване на болката, солидарността, изборът на перспективи за лечение, оцеляването, осмислянето на живота и съдбата пред лицето на страданието и опасността...

Поради това, наблюдението на поведението на хората в болничната среда и взаимоотношенията между тях може да се окаже много по-вярно, точно и дълбоко отражение на обществените реалности от политиката, идеологията, дори и от научните изследвания. Пребиваването в тази среда изяснява по какъв начин социумът третира човека чрез реални действия, а не чрез деклариране на намерения и съждения за ценности. Тук можем непосредствено да измерим социалната стойност и цената на живота, отношението към болката, което представлява типичен културен продукт, степента и конкретните прояви на съчувствието и взаимопомощта, границите на личното пространство, динамиката на формиране на колективната общност. Ако при обичайните социални взаимодействия действието на колективните норми има опосредстван характер (то трябва да се осъзнава и осмисля, но не се преживява физически), то в болнична среда, последствията от повечето действия се изразяват в директен физически резултат – страдание, болка, облекчение, оздравяване, близки до смъртта състояния...

В болнична среда на индивида се налагат ограничения, които действат непосредствено и формират неговата ориентация в социалното пространство. Храненето, спането, процедурите и манипулациите формират различен дневен ред на живота, променят структурата на времето и изживяването на действителността – така болницата, като всички заведения за принудително събиране на големи групи от хора създава свой собствен микросоциум и механизмът на това формиране на социална реалност и много важен за разбиране на характера на обществото като цяло, защото е непосредствен, директен. Поради това, наблюдавайки как в болничната среда се формират специфичните за нея социални структури и взаимодействия, можем да направим изводи за „социалното ставане“ в системата като цяло.

Аналогично на другите подобни институции: казарми, затвори, болницата дава в синтезиран вид вътрешната същност на социокултурното цяло – структурните характеристики се проявяват непосредствено, а социалните взаимодействия придобиват непосредствен, дори брутален характер. Много важна особеност на този тип колективни пространства представлява доминацията на непосредствените социални комуникации „тук и сега“, обуславящи формирането на общности, близки до традиционните. Затова социалните отношения се възприемат непосредствено, т.е. навлизат в областта на скритите нагласи и формират стереотипи на мислене и поведение, които се съхраняват и след напускане на пространството на принудително колективно събиране с повече или по-малка стабилност и трайност.

В този смисъл спецификата на болницата по отношение на дейността се състои в това, че тя по своя институционален модел представлява организация за **предоставяне на грижи** за членовете на обществото. Качеството, обхватът, продължителността, изразходваните ресурси за тези грижи представляват същностни характеристики на социалната система, а нагласите на индивидите и професионалните групи, участващи в този процес съдържат в себе си вътрешната същност на социума, неговата дълбока природа. Именно **грижата** представлява реализация на ценностната система, доколкото в непосредствен вид изразява отношението към отделния човек и представителите на различните социални групи, представата за това, от което те се нуждаят, степента на колективна солидарност, съчувствие и съпричастност (т.е. реалната социална интеграция), степента на синхрон между формалните характеристики на професионалните задължения

на персонала и автентичното включване в проблемите на болния човек . Философията на лекуването по категоричен начин демонстрира доминиращите в обществото социокултурни нагласи.

Ако в социологически план ние говорим за социалните неравенства като системна характеристика на обществото, в болнична среда те се проявяват като комплекс от жизнено необходими действия, които се предоставят или отказват на болния човек с определен социален статус и принадлежност. Така в тази среда възникват особени типове взаимоотношения, които разполагат различните агенти на социално действие на определени позиции в социалното пространство със съответните порции грижа, съпричастност, солидарност и участие в тяхното оцеляване, лечение и оздравяване.

Наблюдението, което независимо от волята си извърших има свои положителни страни и съответните ограничения. Най-напред влизането в болница беше нещо ново за мен и поради това ме постави в една перфектна изследователска позиция: тази на „чужденец“. Това беше за мен различна и непозната досега среда и приспособяването към нея по един естествен начин стимулираше осмислянето на това, което става в нея. Перфектна беше степента на включване: сериозността на заболяването ме „включваше“ дълбоко навътре в произходящото и жизнено важните последици от това, което става направиха наблюдението вътрешно осъзнато и преживяно директно и цялостно във всички негови аспекти.

Второ, хората около мен също бяха със сериозни заболявания и това обуславяше близостта между изследователската ситуация и реалната – всичко, което се случваше беше реално и сериозно, със съдбоносни последици за участниците.

Трето, имах възможност да придобия впечатления от няколко различни болнични заведения и да на правя сравнения между тях. Така можах да видя и почувствам проблематиката на различни нейни равнища, в интерпретацията на различни социални агенти и модификации на институционално действие. Естествено наблюдението, извършено от мен не претендира за представителност, но като типично качествено изследване само набелязва някои ключови точки, които могат да се превърнат в обект на по-сериозно внимание.

Четвърто, характерът на ситуацията и крайно високата степен на включване предполага изследователската възможност да получиш допълнителна информация, наблюдавайки себе си, да превърнеш себе си също в обект на изследване.

Ограничения ред моето наблюдение произтичат най-напред тъкмо непосредственото ми включване в болничната среда. Първоначално перфектната изследователска ситуация на „чужденец“ започва да се размива благодарение на естествения механизъм на приспособяване, което естествено представляваше пречка пред адекватното възприемане на „чистата“ социална действителност. Това обикновено изисква повишено внимание, самонаблюдение и филтриране на представите от усвоени и непосредствено възприети скрити нагласи. С течение на времето аз се улових в това, че хитрувам по повод получаването на различни дребни блага и облекчения, интуитивно приемайки за даденост съществуващите механизми на взаимоотношения с персонала и останалите ми събратя, превръщайки се в естествен агент на социалната среда.

Но нека започнем поред. Първата основна особеност на болничната среда се състои в **достъпа** до болнично лечение. Всички, които си мислят, че ако се разболеят, веднага ще попаднат в болницата, ще изпитат граничеща с шок изненада от непредвидената и изникваща още на тази фаза **социална граница**. Попадането в болница е процес, който излиза от континуума на привичните социални действия и не мое да се осъществи непосредствено (като покупката на някоя стока, например).

Напротив, това е първият сблъсък между болния човек и здравните институции, при който реалният облик на обществената ценностна система оказва непосредствено брутално въздействие върху физическите аспекти на неговото съществуване. Това отношение на обществото си изразява не просто в това, че на болния човек може да бъде отказана болнична помощ, но че той трябва да встъпи в безпощадна борба с институцията и други болни хора, за да попадне в болнична среда. От петте болници, които можах да наблюдавам, само в една съществуваше повече или по-малко рационален ред на приемането в болничното заведение, който гарантира, че изпратеният там човек действително ще получи болнична помощ.

В останалите процесът на приемане представлява повече или по-малко среда на „естествен отбор“, при което болестта и състоянието нямат абсолютно никакво значение. Отсъства ясен за пациентите механизъм, който да гарантира, че болните хора ще получат

помощ. Поради това, основните фактори за постъпване представляват агресивните действия, способността за упражняване на психологически натиск, способността да се харесаш на някой от персонала, чистата случайност. Разбира се в тази ситуация решаваща роля играят формалните връзки: „еди кой-си ме изпрати“, „наше момче“, „това е дядото на моята приятелка“ и т.н.

Разбира се, истина е, че здравната система не разполага с нужния потенциал за да предоставя адекватна медицинска помощ, но същността на проблема се корени в съвсем друго обстоятелство: дори когато тя може да прави това, тя не може да функционира пълноценно като социална подсистема: в нея отсъства рационален социален порядък, а разпределението на богатата и грижите се извършва по стихийен начин като реализация на принципите на тълпата, а на обществената организация. Това е една от особеностите на системата, която изразява ясно и категорично състоянието на нашето общество – отсъствието на ефективна социална регулация на взаимоотношенията между индивидите и социалните групи. Особеният характер на ситуацията – наличието на болни хора, обуславя и обстоятелството, че в случая не функционира и типичната за слаборазвитите общества от комунистически тип „опашката“ – техният естествен механизъм за разпределение на приоритетните позиции.

Това може да бъде обяснено преди всичко с факта, че лошото здравословно състояние, изпитваните болки и страдания премахват дори най-простите нормативни ограничения в междуличностните отношения. Когато чакаме ред в магазина за хляб, спазването на реда не изисква кой знае какво усилие от нас. Когато хората чакат, изпитвайки болка или опасност за живота, най-елементарните задръжки отпадат, всичко е позволено, един съвсем рутинен механизъм на социална подкрепа се превръща в жестока битка за оцеляване. Всъщност здравеопазването в синтезиран вид разкрива ниското равнище на социална интеграция на нашето общество.

Нашето общество по принцип като цяло се намира много близо до „естественото състояние“ (по Хобс). Тук обаче това „естествено състояние“ се проявява директно и с непосредствени чисто физически последствия за членовете на обществото. Въпреки тежкото си състояние, на два пъти не можах да попадна на болнично лечение, на третия ми провървя, защото лекарят от предишната болница, която ми отказа помощ, се смили и ме препоръча в друга. Там имах късмет да попадна след няколко часа борба, но много от

хората, които бяха преди мен и вече бяха чакали с часове, нямаха този късмет. Поради това същността на проблема не се корени просто в неспособността на болничните заведения да поемат всички болни хора, а в отсъствието на порядък, който би направил дори съществуващия механизъм по ефективен. Моите наблюдения показаха, че това отсъствие на социален ред се приема за естествено от персонала и в системата изобщо отсъства осъзнаване на необходимостта от някаква регулация на процеса.

Тази ситуация практически копира макросоциалната ситуация в страната и я показва директно в цялата и същност. По същия начин в останалите сфери на обществения живот се разгръща нормативен и правен хаос и въпреки присъствието на тази тематика в публичното говорене, повечето участници в системата се придържат именно към неформалните, полузаконни или направо незаконни механизми за постигане на своите цели, независимо дали става дума за икономическа изгода, политическа власт или просто назначаване на работа.

Достъпът до болнично лечение прекрасно илюстрира степента на отчуждение на институционалната система от реалните членове на обществото. Валидни са думите на Достоевски: „не железниците съществуват за човека, а човек съществува за железниците“ . В случая обаче става дума за това, че степента на отчуждение на системата от нейните членове притежава кризисен характер и всъщност поставя под въпрос цялостното съществуване на обществото.

Другата характерна черта на процеса на приемане в болнично заведение, както и на здравеопазването като цяло, се състои в нейната пълна индиферентност към състоянието на пациентите, отсъствието на минимално разбиране за страданията, които те трябва да преживеят, попадайки в нейна власт. Чакането става перманентна характеристика на всеки един здравен проблем: от чакането в поликлиниката, до многочасовото висене пред входа клиниката. Попаднал под властта на медицинската система, човек вече се превръща в обект на репресия (въпреки отсъствието на мотив, субект и цел на репресивното действие) и това се приема за всекидневна даденост.

В края на краищата непосредственото наблюдение показва едно много ниско значение на скалата за стойността на човешкия живот, никъде толкова отчетливо не се вижда до каква степен отчуждението, враждебността и незачитането на „другия“ са

станали същностна характеристика на социалното действие и принципи на функционирането на системата.

БОЛНИЦАТА КАТО СОЦИАЛНА МАТРИЦА (разсъждения върху едно наблюдение с „принудително“ участие)

II част

Първата част на моя изстрадан опус предизвика много съдържателни и полезни коментари от колеги и приятели, което пък направи невъзможна първоначално замислената монологична форма на изложението. То вече се превърна в диалог и мисля, че това е прекрасно. В центъра на този диалог съвсем естествено се появи терминът „дисциплинарни пространство“ интерпретацията, която му дава Мишел Фуко и така по един естествено начин възникна контекстът на релацията предмодерно-модерно и естествено възприятието на „телесния“ аспект на властта. На пръв поглед тази тема не би следвало да има „дисциплинарен“ характер – здравият смисъл предполага, че лекуването е грижа, че е продукт на солидарност и хуманизъм, а не на властови отношения. Когато водим домашния си любимец при ветеринар, ние се грижим за него, а не го възпитаваме, не го „дисциплинираме“. Различни типове заведения, които събират много хора на едно място, не са задължително дисциплинарни (хотелът, например), студентските общежития нямат дисциплинарен характер (поне във вида, в който съществуват у нас) . Защо болницата да бъде дисциплинарно пространство?

Ние можем безкрайно да теоретизираме по въпроса дали това трябва да е така. Социологическият прочит на темата, обаче ни подсказва един различен и произтичащ от емпиричната реалност отговор. Всъщност „дисциплинарността“ представлява конкретна характеристика на социалната реалност, тя произтича непосредствено от същността на социалната структура, изразява вътрешната същност на „социалната субстанция“. Това отличава например лечебни заведения, съществуващи под патронажа на религиозни институции – лекуването на хората е елемент на милосърдие, на съпричастност, на солидарност пред лицето на Бога и осветените от Църквата духовни ценности. Тук можем да изключим дисциплинарността – състраданието, милосърдието, чисто човешката грижа и любовта към ближния са основата на доминиращата философия на лекуването. Това е и

смисълът на символите „червен кръст“, „червен полумесец“ – грижата за човека като проява на религиозна добродетел.

Ако болничното заведение се позиционира като дисциплинарно – това произтича от вътрешната същност на обществото и системата от ценности, мотиви и нагласи, обуславящи неговото функциониране. Съществуването на болницата като „дисциплинарно“ учреждение е свързано с доминиращи ценностни ориентации и представи, толкова дълбоко законспирирани в колективното безсъзнателно, че биха предизвикали протест, отричане и оскърбление, ако бъдат открито декларирани. Този скрит концептуален конструкт е формиран от представата, че болестта е предизвикана от поведението на болния, че тя е санкция за негови противоречащи на установения морал намерения, мисли, постъпки. Тази представа може да бъде отнесена към архаичните социални форми, към традиционния тип общество, към анимистичните вярвания и практики.

Така независимо от официалния дискурс, от декларираните ценности и модели на поведение, социалните агенти се ръководят от неосъзнатата интерпретация на болестта като непълноценност на индивида, като недостатъчност на социални качества, която трябва да бъде компенсирана. Лечението в този смисъл има характера на социална реабилитация, а болницата по един естествен начин се превръща в изправително учреждение. Наличието на строго определен распорядък, строгото регламентиране на режима на живот (ограничаващи физическото и телесно битие на пациента: ставане, лягане, следобедна почивка, хранене, облекло, лични контакти, движение), процедурите, манипулациите, действията със системен характер, които придобиват ритуален характер – визитации, прегледи, консултации – всички тези компоненти на болничния живот се проникват от вътрешния дисциплинарен смисъл на лечението, превръщат се в атрибути на властта.

Казано по-простишко болницата като институция отразява една вътрешно присъща характеристика на социалната система – наличието на праг за социална пълноценност, дискриминацията и игнорирането на болните хора. Емпирична реализация на този феномен представлява отношението към хората с увреждания – нашето общество култивира поведение, съдържащо несъзнателната презумпция, че пълноценни негови членове са само „здравите“ (каквото и да значи това). Всъщност откривайки мотива

„пълноценност“, ние навлизаме много дълбоко в структурата на колективното безсъзнателно. Това е мярката, с която съотнасяме своите представи за „другия“, за различния.

Дисциплинарността на болничните заведения произтича от дълбоко вкоренената в обществото ни примитивна унификация, елиминираща всяко различие като дисфункция, като враждебен артефакт. Наличието на подобни критерии за социална „пълноценност“ всъщност прикрива тъкмо обратната психологическа характеристика – комплекса за непълноценност. Получава се така, че всеки отделен член на обществото или цели социални групи се нуждаят от доказателства за своята пълноценност, в която реалното им битие ги кара да се съмняват. Априорно доказателство за тази пълноценност представлява наличието на „непълноценни“, което би позволило ние да поставим себе си „над“, да се реабилитираме в собствените си очи. Така болните, инвалидите, етническите малцинства, алтернативните сексуални ориентации, дори хората с нестандартно поведение стават обект на този вътрешен механизъм на самоутвърждаване и съответно на дисциплинарно въздействие от страна на социалната система. Крайната версия на този механизъм представлява представата за първичната вина на тези групи за проблемите в социалния живот или личните неудачи на отделния член на обществото. Болните са виновни, че консумират средства от бюджета, които „здравите“ заработват, етническите малцинства се обвиняват, че дестабилизируют обществото и оказват съдействие на „външния враг“, хората с алтернативна сексуална ориентация или излизащо от стандартите поведение, че разлагат нравствените устои на обществото.

Тази хипотеза напълно се потвърждава от наблюденията ми и непосредствения опит. Едно от първите впечатления, които новопостъпилият в болничното заведение придобива, е трансформацията на неговото социално качество. Още от самото начало му се дава да разбере, че той вече не е същият, не е това, което е бил, преди да постъпи. Естествено, става дума за лечението на обикновените, средните членове на обществото, тези, които са зависими от вездесъщата Здравна каса. В настоящето наблюдение не влиза медицинското обслужване на VIP персоните, за което нямам наблюдения. Там болничното заведение притежава друго качество, но това е друга тема. Тази тема също е израз на конкретно обществено качество.

Битието на човека в здравната система може да бъде изразено чрез две на пръв поглед сходни, но силно отличаващи се по социалното си съдържание понятия: болен и пациент. Модерното здравеопазване предполага като свой социален агент – пациента.

Това е пълноценен член на обществото, който получава съответните социални услуги, за което заплаща съответната социална цена. Той е обслужван, т.е. потребява социални блага аналогично на спа-процедурите в хотела, услугите на стилиста или покупките в магазина. Неговото лечение се извършва при запазване на социалните му качества и статута на пълноценност. „Пациентът“ консумира права, а всички манипулации, процедури и събития в болничния живот представляват дейности по осигуряване на тези услуги, нямат принудителен характер и се извършват при декларирана максимална защита на неговото качество на живот. Намалването до минимум на болезнените и неприятни ефекти представлява неотменим компонент на лечението.

Другият много важен аспект на модерната идея за здравеопазването и лечението е, че лекувайки пациента, ние лекуваме човека, личността му, а не болестта. Тогава особеностите на биографията, начинът на живот, емоционалното състояние, личните проблеми и конфликти, перспективата, жизненият хоризонт, стават елементи на лечението, неотделима част от него. Лекарят и лекуващият персонал съучастват в съдбата на пациента, контактуват с него по жизнено важни въпроси, повдигат духа му, увеличават волята му за оцеляване и оздравяване.

От друга страна, при модерното здравеопазване пациентът участва в лечението си, получава възможност за информиран избор, може да осъзнава това, което се случва с него. Особено важно е това при тежките заболявания.

Другата концептуална разновидност, изразяваща философията на здравеопазването представлява понятието „болен“. Дори в етимологията си то предполага непълноценност, предполага качествено отличие от „здравия“, разбиран като „нормален“ индивид. Болният вече е изгубил част от социалното си качество, той става подвластен на дисциплиниращите свойства на системата. Най-напред, характеристика на „болния“ представлява неговата социална анонимност. Личността му, индивидуалните особености вече са изгубили значение. Болните са унифицирани същества, чиято индивидуалност се определя единствено от характера на страданието и състоянието, в

което се намират. Диагнозата се превръща в елемент на идентичността. Тази социална анонимност представлява факт на социална трансформация (аналогичен на казармата и затвора) – болният вече има безличен характер, неговите предишни личностни характеристики се изтриват, за сметка на новия групов статус в болничната стая. Започва да се изгражда друга идентичност, свързана с особеностите на лечението, начинът по който те се понасят и интерпретацията, която лекари и персонал дават за тях: „послушен болен“, „капризен болен“.

Второ, „болният“ е подчинено същество, изцяло зависимо от волята на лекарите и персонала. Технологията на това подчинение се определя от физиологическите особености на заболяването, от възприетите възгледи за лечението, т.е. тя представлява осъществяване на власт по отношение на индивида, независима от неговата субективна природа, ценности, желания, самочувствие и психично състояние. Така една млада лекарка в една от клиниките просто заяви, че състоянието ми е кошмарно лошо, критично, независимо от това, че у повечето хора (у мен също) това би предизвикало паника и би влошило състоянието им.

Трето, аспект на това подчинение представлява и отношението към „болния“ – той е принизен в социалната йерархия – дисциплинарността се проявява в пълната си сила – в качеството си на подчинено същество „болният“ е обект, а не субект, върху него се прилагат „дисциплиниращи“ въздействия във вид на лечебни процедури и манипулации, без оглед на това как той ги преживява. Това предполага и съответния модел на социални контакти. Мрежата на отношенията между лекари, персонал и „болен“ наподобява тези в казармата и затвора – заповедите, принудителните действия, насилствените и неподлежащи на коментар инструкции са основните елементи на комуникацията.

Първото нещо, което бие на очи при съприкосновението с медицинския персонал представлява това, което аз наричам „регрес на идентичността“. Масова практика е лекарите и персоналът да говорят на „ти“ на болните (затова те не са пациенти в модерния смисъл на това понятие).

Болният се възприема като второстепенно същество – най-добрият вариант на това отношение е да го третират като дете. Това впечатление се усилва от употребата на умалителни обръщения, от шеги и дори подигравки (най-често беззлобни) . Обикновено начинът, по който лекари и персонал говорят с болните, ги третира като същества, които

не са в състояние да разберат какво става с тях и лечението им, същества, които трябва да бъдат поучавани, „дисциплинирани“, възпитавани. Този начин на отношение варира от покровителствено поведение, да откровено грубо третиране.

„Болният“ е принуден да приеме този тип обръщение, защото евентуална съпротива може да получи съвсем конкретен физически израз в недостиг от грижи, нежелание за оказване на помощ, игнориране.

Веднага ще подчертая, от гледна точка на масовата практика, навсякъде в местата, които наблюдавах, се отнасяха добре с болните, почти отсъстваше враждебност, лекари и персонал се грижеха адекватно за тях според съществуващите стандарти. Това, което описвам не касае тяхното субективно отношение, или качеството на професионализма им, а се отнася до институционалната философия на лекуването, на скритите вътре в нея колективно безсъзнателни импулси.

Наблюденията ми показаха, че институционалната философия на нашето здравеопазване се определя именно от концепта на „болния“, а не на „пациента“.

КОГАТО СЕ ДОКОСНЕШ ДО СМЪРТТА

“Смъртта е единственият критерий, единственият пробен камък, по който човек наистина се познава – какъв е, от какво тесто е. Много е лесно да говориш за любов, трудно е да обичаш – защото любовта е кръст. Много е лесно да се говори за състрадание, но за да се посвети на състраданието, човек трябва да загуби всичко.....”

ОШО

Въпросите, свързани със смъртта, безсмъртието и тяхното отношение към битието са толкова традиционни и дори банални, че две хиляди години след Христа е станало “нетактично” дори да се говори за тях. Откакто човек се помни, той си е блъскал главата да разбере, откъде е дошъл и накъде отива, но всички отговори изглеждат скучни, декларативни и неубедителни. Можем да посочваме с философско примирение очевидните неща или пък да произнасяме с надежда тезата за безсмъртието на душата, позната от не една религия, но това нито ще ни върне скъпите същества, които сме

загубили, нито пък ще премахне безпокойството, обхващащо човека с напредването на годините му. Това е безпокойство от неизбежната среща с нещо необяснимо, безсмислено и жестоко, подсилвано от непрекъснато подновяващата се опитност за тленността на всичко под слънцето и уязвимостта на живота.

Нашият дух е способен да обхване дори необятното, да прозре и преживее съдбините на света, осъществявали се хиляди години, да прескочи границите на физическото тяло и види нещата, “невидими за очи”. Този полет на духа обаче е винаги съдържан от физическото тяло, което с обидна последователност отказва да последва ума и творческото вдъхновение, отправил се към други светове. Напротив, тялото, телесността, протяжността, си остават вечното, класическото и непреодолимо ограничение, чиято кулминация представлява смъртта: духът е загубил своето вместилище и е изчезнал. Там, където е съществувал пълен с енергия, красота, смях и любов, човек, е останало само едно безмълвно тяло, чието мълчание ни подлудява и изпълва цялото ни същество с усещането за липса – не просто липса на човека, бил до нас през цялото време, а **липса на живот** – състояние на света, позволяващо един дух, едно съзнание и едно същество, което сме обичали, на което сме се възхищавали и на което сме отдавали най-съкровени пориви, да си отиде завинаги и се изгуби във вечността.

Философи и свещеници могат с часове да ни поучават за безграничността на битието и всемогъществото на духа – ние виждаме как хората около нас се изпаряват, изчезват и никакви утешения за безсмъртието на душата или обещания, че някога отново ще се срещнем с тези, които сме загубили, няма да ни върнат душевното спокойствие и оптимизма. Нашето съзнание е устроено като един пълноводен поток: всичко в него непрекъснато се движи, тече и изменя, така че ние не можем и да си представим как то може да бъде приведено в покой – усещанията, възприятията и представите да спрат своята манифестация и ние да престанем да чувстваме. Всъщност дори когато се опитваме да обясним “онова” състояние, при което човек нищо не чувства и не преживява, не изпитва емоции и не се вълнува, ние пак прибъгваме до представата, че той “чувства”, само че чувства “нищото”, чувства “покоя”, въпреки че истинският покой означава спиране на самия процес на чувстване. Всъщност ние не можем да си представим такова нещо и затова често отъждествяваме смъртта с небитието, с края на всяко съществуване и провала на всяка дори потенциална възможност битие да бъде създадено отново, нещо да

се роди, някое същество да мръдне, да издаде глас и да изживее неща, които да останат истински и след материалната му гибел.

Подобно на диваците преди няколко хиляди години ние и сега треперим пред смъртта и се концентрираме в момента, в който животът или “душата” напуска тялото. Ние се опитваме да съзерцаваме “нищото” или отсъствието – нещо си отишло безвъзвратно и никой няма да ни върне хората, които сме загубили – те са се отправили натам, накъдето ние не бихме могли да стигнем без риск от трансформация, т. е. да се превърнем в нещо, което не знаем какво е и дали изобщо съществува. Останало е само тялото – на пръв поглед то си има всичко, но вече не може да задържи това, което преди го е одухотворявало и превръщало в действена разумна и чувствителна сила. Имало е някаква връзка, но тя се е изгубила, не е останало нищо и остава само да се потопим в тъгата и тишината...

Наистина е странно как слънцето ще изгрява, сезоните ще се сменят, историческият развой ще продължава, дори ще продължават световните първенства и олимпийските игри, а нас няма да ни има. Досега съзнанието ни е било тъкмо поток, съставен от течението на тези събития. Ако този поток спре, всъщност изчезва и самото съзнание. Много тъжно е когато проекти, възжеления или просто намерения, които са радвали душата на един човек, изведнъж са брутално прекъснати. И последните остатъци от нашите представи за смисъл и мисия на човешкия живот са изпепелени – какъв смисъл и каква мисия? Всичко просто си е отишло, цялата топлина на преживяванията, поддържана от мисълта за едно бъдеще, в което хората ще са заедно, ще се обичат или ще извършат нещо добро и прекрасно, се е разсеяла в безграничния студ на Вселената. Като че ли някой цинично и ехидно ни се подиграва за наивността, с която сме вярвали, че душата е безсмъртна, че Бог ни е създал по свой образ и подобие и че духът превъзхожда материята. Ако оставим високите материи настрана, просто се вкочаняваме от това, че любовта, която сме изпитвали към някого и неговата любов към нас (които най-често са ни поддържали, за да живеем) безцеремонно са отменени, отречени, убити. Така не само не остава за какво да живеем, оказва се, че и това, за което сме живели всъщност е било илюзия, мимолетно преживяване.

Това усещане за несправедливост и абсурд става още по-болезнено от това, че всяка смърт носи в себе си нелепост – обществена и човешка несправедливост, насилие,

идиотска случайност или нечия некадърност, трагични обстоятелства или пък просто абсурд на квадрат. Велики за нашата епоха хора са умирали, защото хората, с които са живели, са били безразлични към тях и това, което правят или напротив – мразели са ги и са им завиждали. Безсмислени обществени порядки обричат на смърт именно тези, които са направили най-много за доброто на хората. В същото време в различни обществени системи и различни епохи са били отглеждани, фаворизирани и грижливо пазени тъкмо тези, които носят зло и насилие (в по-добрия случай това са хора, които нищо не правят). Срещу умните, чувствителните и просто добрите хора обикновено се изправя цялата мощ на човешките организации, основани върху волята за власт и жизнено пространство, за които всяка непосредственост и всяка проява на духовност представляват смъртоносна опасност. Затова смъртта коси именно по-съвършените, и следователно по-уязвимите натури, докато наоколо господства здравословната посредственост. В Европа това за пръв път е забелязал Ницше, нарекъл състоянието на възвишените хора “декадентство”. Немският мислител е първият, който в Европа произнася членоразделно мисълта, че духът и духовността трябва да защитават себе си срещу враждебното обкръжение, че добротата и съвършенството не трябва да се обръщат към слабостта и смъртта, а към силата и живота.

Всяка смърт е тъжна и трагична, независимо от това, кой е човекът, който си е отишъл. Това като че ли отрича цялата ни природа, цялото ни естество, принципа, върху който е основано съществуването изобщо. Дори смъртта на човек, който е живял дълго, е неестествена, нередна и неразумна. Всяко едно подобно събитие като че ли разбива мирозданието (или поне това мироздание, което ние сами сме изградили), разрушава грижливо издиганите от нас опори, поддържащи смисъла на нашето пребиваване тук. Всички тези мисли обикновено се оказват банални именно поради това, че обикновено ги отнасяме към доста абстрактни разсъждения за предназначението на човека, за ценностите и висшите идеали. Нещата са значително по-прости и не се нуждаят от никакви особени “одухотворявания” и идеализации. Просто ние живеем един тъп и изпълнен със страдание живот, който на всичко отгоре завършва по безсмислен начин. Работата не е в това, че на нас ни е било зле, или просто се чувстваме обидени от неблагоприятното течение на обстоятелствата.

Става дума за това, че смъртта се оказва един абсурден финал на едно абсурдно съществуване, лишено от смисъл и каквато и да е същност. Всъщност това е съществуване тъпо не само за хората, които страдат или стават жертва на естествената обществена несправедливост. Става дума за това, че тъпо живеят **всички** (защото това, което обикновено се смята за признак на благосъстояние и късмет, също е израз на посредственост и нищожност) и накрая умират **всички**. Така попадаме в кръга на спор, който се е водил от самата древност до наши дни и резултатите от този спор винаги са били едни и същи: едно малцинство е било готово да приеме страданието и смъртта като цена за някаква по-достойна (ако не безспорно по-добра перспектива), а мнозинството е предпочитало удобството, посредствеността и насилието като израз на благополучие и добропорядъчност. Ако искаме реалистично да се отнесем към своя собствен живот, ние трябва да се съгласим с твърдения, които не ни внушават никакви надежди или оправдания за това, което се случва с нас (и естествено, за това, което ни очаква).

Същностите, които обикновено се приемат за ценност, идеал, красота и смисъл на живота, всъщност са лишени от смисъл за нас (поне от гледна точка на това, което остава след смъртта на човека, който ги е създал). Напротив, ние виждаме как именно апологетите и епигоните ги превръщат в несмилаема за стомаха каша и ги правят точно обратното на това, което са вложили в тях техните създатели. Нека се обърнем към историческата и културна съдба на християнството и това ще ни стане ясно. Може би тъкмо различните версии на християнската религия се намират много по-далеч от Христос, отколкото възгледите на хора, които никога не са чували за него. Следователно и в тази област не ни очакват утешителни открития. Като че ли всяко нещо е имало смисъл само докато то е било достойние на **жив** човек, докато то е било част от неговия поток на съзнанието и е ставало предмет на неговите възжеления, стремежи и действия. След смъртта му заедно с него си е отишло и сътвореното от него. Неговият дух го е отнесъл със себе си.

Когато хора, с които заедно сме изживели различни събития вече са си тръгнали, като че ли самите тези събития избледняват в нашето съзнание, те вече не са това, което са били, докато сме били заедно. Историята е **наша** история. Когато някой от нас го няма, тя вече преставя да бъде това, което е... Може би трябва всички да си отидем, за да се

възстанови историята в своя първосъздаден вид – за нея ние отново ще сме заедно, макар и да не съществуваме.

Когато се обръщаме в паметта си към скъпи за нас хора, отишли си вече, ние се улавяме в това, че отново ги предполагаме със събитията, които се случват с нас. Може би най-ясен и поетически оформен вид на този ефект дава Владимир Висоцки: “Нашите мъртви няма да ни оставят в беда”. Много често ние бихме искали те да видят нещо, което не са доживели и за което са мечтали. Случва се и това, да си представяме, че те ще се обърнат в гроба от това, което става в момента, или пък едва ли не да се радваме, че те не са доживели, за да видят как идеалите, ръководили техния живот, се рушат. Уви, нямаме доказателства за това, че подобни неща са реални или имат някакъв смисъл. Най-напред, може би е просто неприлично и дори нетактично да молим мъртвия за нещо – например да ни помогне да съхраним живота си (защо да ни помага, след като с него това вече се е случило? Ами ако там наистина е добре – струва ли си той да ни пречи да попаднем на едно добро място?) След това, той едва ли ще се зарадва или натъжи от това, че ще разбере за някакви събития, които стават в нашия свят: дори и най-оптимистичната хипотеза относно живота след смъртта предполага един свят, трансцендентен на нашия, в който всички събития биха изглеждали във вид на артефакти, на глупости, които едва ли биха заслужавали внимание. Те са такива и от наша гледна точка, но ние го съзнаваме много рядко – само ако сме на дистанция от тях, което всъщност е практически невъзможно.

Затова смъртността е проблем не защото представлява край на живота и ние всички трябва да минем през нея. Нейната проблемност се крие в това, че тя лишава живота от смисъл, отнема неговата стойност, прави го да изглежда като някаква илюзорна пародия (при това нескопосана) и рисува лицето на съдбата с изкривена от злоба и сарказъм гримаса. Самият факт на смъртта се оказва онтологически фатален – той представлява покушение срещу битието, отнемайки на съществуването полагащия му се статус. Изведнъж човек се оказва в глупава и неприятна ситуация: принуден е да живее безсмислен живот, неспособен да оправдае страданията му, чиято кулминация представлява смърт, призвана да завърши делото, започнато от същия този гаден живот.

Този мотив откриваме безпогрешно в поезията на Вапцаров. Животът, този Божий дар, се е субстанциализирал, предметил се е и вече се противопоставя на човека,

превърнал се в “озъбено, жестоко куче”. Самите ние пък започваме двубой не с нещо друго, а със собствения си живот. Станало е това, че всъщност именно животът е започнал да ни убива, той се е превърнал в смърт. За Вапцаров има два живота: с малко “ж” и с голямо “Ж”. Този с малка буква всъщност е смърт и самият поет се бори с него, като най-силният му коз в този двубой е да жертва живота си. Сега вече идва време окончателно да се объркаме. Къде е животът, а къде смъртта? Срещу какво се бори човекът?

При всички отговори, резултатът е абсурден и безнадежден. Всъщност на човек като че ли не му остава нищо друго освен подобно на героя от друго Вапцарово стихотворение да запее и да си умре, просто за едно “браво”. Повече като че ли не му е дадено. Без да искам си спомням за една възрастна и болна старица, която мечтаеше единствено да доживее до изборите, за да пусне бюлетината на любимата си партия (все едно каква – поне у нас) и след това да умре. Наистина подобни желания могат да се появят единствено на фона на един глупав и безсмислен живот.

Такива са съжденията, предизвикани от реалистичния разсъдък. Те като че ли хармонират с тезите на екзистеницистката философия, която може би превръща именно тези преживявания в метафизика, чието предназначение е да измести класическата метафизика. По един ефектен начин Серен Киркегор описва основите на тази нова метафизика, основана върху това, което той нарича “болест към смъртта” или “отчаяние”. Ако Сократ доказва безсмъртието на душата с това, че грехът като душевна болест не я изяжда подобно на това както болестта изяжда тялото, Киркегор вижда в болестта към смъртта доказателство за това, че отчаянието не може да изяде душата на човека, нейната същност (“самост” – Selv) и това е мъчение на противоречието. Ако в човека нямаше нищо вечно, той нямаше да може да се отчайва и ако отчаянието можеше да изяде неговата същност, то това нямаше да бъде отчаяние. Всичко това щеше да бъде може би лъч надежда, ако се сбъдваше определението на Киркегор за отчаянието като невъзможност на човека да умре. Тогава ние не само щяхме да имаме ободряваща информация за живота след смъртта, но бихме разполагали и с разсъждение за самия живот – ако поискаш смъртта и се отчаеш, няма да я получиш. Уви, много отчаяни хора вече намериха смъртта си пред нашите очи (всъщност така, както винаги са я намирали). Така Киркегоровата метафизика не ни даде отговора, който търсехме, а само ни убеди, че всички абсурдни мисли, споделени досега, имат своята причина и основание.

Отчаянието едва ли би могло да ни даде доказателство за нашето безсмъртие, а по-скоро би ни убедило в своята неизбежност. Тъкмо стесненият от материалните обстоятелства и ограничения, осакатен от дименсионалността на ставашото дух изпада в метафизическо отчаяние, виждайки опошляването на своята съвършена и безгранична природа, измерването на истината с единици лъжовност и в края на краищата актуализация на живота чрез координатите на пространствата в които той се отнема – било постепенно, било отведнъж.

Само в такъв смисъл отчаянието може да бъде свидетелство за безсмъртие, макар и негативно – човек чувства своята безграничност и предназначението си, съвсем различно от това, което му се отдава в емпиричната реалност, но не вижда как те биха могли да се осъществят. Това вече е истинско отчаяние – да виждаш как се отнема същността ти, как съкровено умира, макар и да съществува в съзнанието ти. Това е да носиш в себе си надеждата и да я чувстваш, но всичко около теб да те убеждава, че надежда няма. Може би все пак по-точно би било да свържем отчаянието със смъртта, а не с безсмъртието, неговата субстанция се състои в едно лъжливо съзнание: безсмъртният чувства себе си като смъртен, това, което по своята природа е безгрешно се осъзнава като греховно, безграничната мощ се възприема като безсилие.

Ако тръгнем да търсим опора в Библията, ще се натъкнем на впечатления, които едва ли биха ни развеселили. “Смъртността” идва като наказание за първородния грях, за проклетата ябълка, която Ева пробутва на Адам. Оттук могат да се изведат поне две линии. Първата идва с традиционния прочит на Стария Завет и особено на Петокнижието: човек е грешен по презумпция и поради това тленен. Тъкмо подобен извод може да предизвика отчаяние – дори най-святата книга ни убеждава, че сме грешни и смъртни, т. е., че животът ни няма никакъв смисъл и е отчужден от субстанцията на Бога. Хората тогава представляват просто материал и средство за осъществяването на Промисъла на Всемогъщия, но се превръщат в пепел веднага, след като този промисъл е реализиран.

Нещо повече, почти всички велики главни герои на Стария Завет някак си са виновни, несъвършени и недодялани, поради което не получават пълнотата на Божиата милост. Давид е велик цар, но не му е дадено да построи храма на Йехова. Соломон построява храма, но неговите любовни и сексуални влечения в края на краищата се превръщат в идеологическа несъстоятелност и той трябва да умре. Излишно е да говорим

за по-късните царе – те непрекъснато грешат и в отговор вълни от смърт се стоварват върху нещастните Израилеви чеда.

Втората линия, произтичаща от Стария Завет обвързва смъртта с познанието и по-специално с познанието за добро и зло. Който познава стойността на нещата, трябва да умре. Смъртта е именно цената, която той плаща за способността да разбира. Това е библейският вариант на философията на отчуждението. Всяко съзнание е умъртвяване на действителността, замяна на живота с някакъв огрубен модел – мисловен, рационален, но не и жив. Всяко съзнание е откъсване от света, природата и в края на краищата от живота. Дори най-глупавото животно винаги има своя живот непосредствено и дори когато го губи остава с него до последния момент.

Човек убива съществуването си на всяка крачка, противопоставя му се, замества го с понятието за съществуване и с логически схеми, които да го представят в съзнанието му. В края на краищата той създава понятия за целите и стойностите на това съществуване, извлечени именно от изкуствените модели, но не и от него самото. Така ние сами сме превърнали живота си в перманентно самоубийство, непрекъснато подчинявайки го на собствените си измислици. Вместо да го осъзнаваме в неговата пълнота и първоданност, всъщност ние сме го отъждествили със заместители, създадени от нас, със сурогати, които според нас трябва да дават същността му. Такава например е представата за живота същество като машина или като “система”. Аналогична е идеята за “господство” върху природата, прехвърляща чисто социални и антропоморфични представи върху отношението ни към нещо много по-голямо и много по-съвършено от нас. В същия дух е нагласата на дипломирания лекар, който лекува “болестта”, изучена от него, без да обръща внимание на човека, който е болен.

Всичко това е смърт, която произтича от познанието и с това Библията напомня много първични предания и митове, в които познанието също така е смъртоносна даденост. Който иска да знае, е грешен и ще умре, защото неговото познание е тъкмо онази дяволска ябълка, която умъртвява всичко цялостно, подвижно и изпълнено с душа и духовност. Който иска да знае, вече знае за доброто, но, като материален, е повлечен от стихията на злото, следователно е грешен и смъртен. Раждането става с болка, защото се ражда една склонна към грях природа, а средствата за съществуване се постигат с непосилен труд. Ето това ни казва Библията. Това щеше да бъде нейното тъжно

заклучение, ако не беше се появил друг Завет – този на Исус Христос, така, както на други географски ширини се появяват други възгледи, значително по-толерантни към духовността на животното, наречено човек, и с доста по-благоприятни прогнози относно неговата метафизична обремененост.

Основното послание на християнството коренно се разминава с внушенията, оставени ни от Стария Завет и тезите на социалните и политически идеологии. Макар и нематериален, животът произтича непосредствено от битието, в него е основната ценност и в него е предназначението на всички дейности, обединяващи хората. Животът не е нещо случайно и вторично. Въпреки непрестанните опити живата клетка да бъде редуцирана до комбинирането на някакви химически субстанции, нищо подобно досега не се получава, но и да беше се получило, пак не би могло да обясни природата на живото цяло, несводима до количеството съставлящи елементи. Напротив, способността за живот съществува като изначален принцип, като тотална потенция и не може да бъде свеждана до някакви изходни материални структури, които не съдържат в своята съставност принципа на функционирането. С една дума духът и неговата жизненост представляват висша даденост, надхвърляща индивидуалната продължителност на живота, присъща за едно отделно същество. Смъртта на всеки индивид представлява разрушаване на неговата материална конституция, но в никакъв смисъл не отнема висшия принцип – битието.

Затова човек винаги е изправен пред една двойствена алтернатива: като дух той е свободен и независим от каквито и да са материални обстоятелства и може да съзерцава своето съвършенство, красотата и ценността на битието, може да обича и извършва прекрасни неща. Като материя, той непрекъснато е зависим от окръжаващата среда и представлява закономерно възникващ продукт от нейните въздействия, които съзнанието му хиперболизира във вид на световни закони. По този начин се получава парадоксът, че именно смъртта се оказва измерителят на стойността на живота и оценка за ценността на човешката личност. Именно тогава, когато материалните структури на един организъм се рушат, или пък е притиснат безнадеждно от тираничните външни обстоятелства, човек придобива тъжното и героично право да покаже, че представлява нещо повече от тях и неговата същност се простира извън пространството и времето – в свободата и безграничността на духа. Кант нарича това свободна причинност, причинност, изхождаща

от самия субект, от неговата свобода, представляваща истинския еквивалент на безсмъртието.

Всичко това отново изглежда като абстрактна метафизика, но мисля, че този път метафизиката идва непосредствено от практическия живот, а не обратно. На всяка крачка ще срещнем илюстрации на това, какво може положителното мислене и каква жизнесподдържаща роля могат да играят позитивните нагласи дори във всекидневния живот. Съзнанието може да се окаже именно този фактор, който да спаси както собствения, така и чуждия живот, да проникне дълбоко в душата на болния дух и да го излекува. Когато обичаме и се радваме на света, ние чувстваме в себе си същината на духовното превъзходство – можем да осъзнаем това, което няма да ни се отнеме и което е неподвластно на смъртта.

Този, който е загрижен непрекъснато за своето оцеляване всъщност се намира в тежка позиция – довършват го постоянните отбранителни борби и представата му за себе си като нищожество, принудено да се отдава на инстинкта си за самосъхранение и лишено от способността да се наслаждава на големите неща в живота: любовта, риска, достойнството и смелостта.

Затова много духовни практики от различни културни кръгове, епохи и течения свързват развитието на човека с възможността хората да изживеят по един или друг начин смъртта си, да накарат съзнанието да се слее с духа, без да е травмирано от импулсите на страха и отчаянието, които тялото излъчва. Духът носи в себе си битието, цялото, вечността и безграничността. Тези неща не могат да се изразят пълноценно в понятия, не могат да се разкажат или да се развият в теория. Те трябва непосредствено да се изживеят, да се почувстват и вътрешно да се осъзнаят.

Това е непосилно за една крайна природа, каквато представлява човекът. Единственият шанс все пак ние да се слеем с духа си е крайното, дискретно и ограничено тяло да се трансформира, старото да умре заедно със сетивните и психични измами на всекидневното съзнание и да се роди един различен човек, способен да осъзнава, да разбира съществуването си и да се отнася положително към света, който го заобикаля. И това е смърт, само че с положителен знак – умира всичко това, което е пораждало илюзии и страдания, умира заблуденият, унижен и лишен от чувство за собствено достойнство и ценност човек и се ражда един свободен, пречистен и разкрепостен творец на своя живот,

който вече така интензивно е изживял страха, отчаянието и ужаса от смъртта, че вече се е трансформирал – не изпитва вече нито страх, нито агресия, нито гняв, а само любов и състрадание. За да се случи това трябва много смелост и духовна зрелост – човек вече прониква в това, зад което се крие смисълът на живота му, разглежда собствения си дух. Той има ново познание – проникването в същността и разбирането, далече превъзхождащи баналните формули на рационализма.

Всичко това отново може да се възприеме като поредната литературно-художествена импровизация, ако не беше нашият практически опит – всеки живот представлява не само поредица от стъпки към смъртта, но и опит по надмогването ѝ. Чувствата, което изпитваме, могат да бъдат толкова дълбоки и силни, толкова жизнени и непосредствено произтичащи от една възвишена духовност, че да превишават обективните условия на съществуването.

Смъртта ни показва по един чудовищен начин нищожността на нашите всекидневни стремежи, победи, поражения и преживявания. Тя праща в небитието всички претенции на теории, политически идеологии, морални предписания и т.н. “научни истини”. Ние много се хвалим с науката си, но през лицето на смъртта тази наука е немощна, глупава и абсурдна – тя демонстрира своето интелектуално и духовно нищожество, малocenност и чуждост на всяко човешко съществуване. Пред лицето на отвъдното всички неща, които са били ценности и са манипулирали желанията и на живи, и на мъртви, се превръщат в прах – “прах на вятъра”

Затова не е странно, че именно смъртта по уникален начин събужда чувството за солидарност, иначе липсващо в нашето всекидневие. Хора, които не са могли да се понасят, живеейки заедно, изведнъж, в присъствието на смъртта, проявяват чудеса от състрадание, взаимопомощ и нещо, което дори може да бъде наречено любов. Спомнят си че са близки, че животът е кратък и че не биха могли един без друг. Парадокс: животът не може да ни обедини, но смъртта може. Ние стоим заедно – вцепенени пред вечността...

---

*Владимир Дулов бе изтъкнат учен в областта на социологията. Той бе член на редколегията на е-списание „Проблеми на постмодерността. Почина на 18 февруари 2016 г. Владимир Дулов бе един от най-значимите преподаватели в катедра Социология и катедра „Връзки с обществеността“ към Югозападен университет „Неофит Рилски“.